नवमः पाठः । अमरकोषः ।

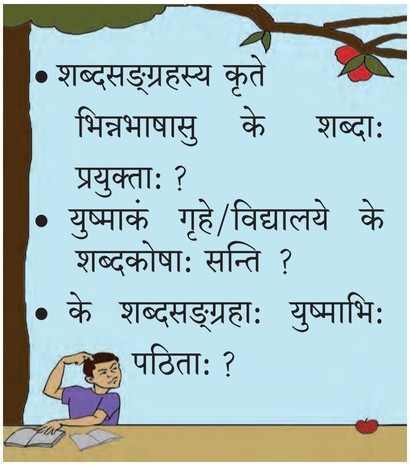

संस्कृतभाषा अतीव समृद्धा भाषा। एकस्य शब्दस्य भवन्ति नैके समानार्थकशब्दाः। क्वचित् एकस्य शब्दस्य विविधाः अर्थाः अपि भवन्ति। अध्येतॄणां सुखबोधाय समानार्थकशब्दानां पद्यमयीं रचनां कृत्वा पण्डित-अमरसिंहेन अमरकोषः ग्रथितः। अमरकोषपठनेन कण्ठस्थीकरणेन च शब्दज्ञानं भवति । विविधशब्दानां वाक्ये प्रयोगेण शब्दप्रभुत्वं सिध्यति। यथेष्टं गृह्णन्तु शब्दरत्नानि अस्मात् शब्दरत्नाकरात्। अमरकोषप्रशंसा -

कवेरमरसिंहस्य कृतिरेषा सुनिर्मला।
आचन्द्रतारकं स्थेयात् नामलिङ्गानुशासनम्।।

(छात्राः ग्रन्थालये विविधानि पुस्तकानि पश्यन्ति अध्यापिकां प्रश्नान् च पृच्छन्ति।)

नयनः - आचार्ये, का एषा भिन्ना विशाला कपाटिका ? अहो ! कियन्तः विविधाः कोषाः एतस्यां वर्तन्ते !

अध्यापिका - आम्, सर्वेषां शास्त्राणाम् अध्ययनार्थम् एते कोषाः आवश्यकाः।

सुमेधा - कोषः नाम किम् ?

अध्यापिका - कोषः नाम सङ्ग्रहः। यथा वयं वित्तकोषे धनस्य सङ्ग्रहणं कुर्मः तथैव भाषाकोषे शब्दानां सङ्ग्रहः भवति।

श्रेया - कः तस्य उपयोगः ?

अध्यापिका - सुयोग्यः प्रश्नः। सम्भाषणे लेखने च भाषाप्रभुत्व-प्राप्त्यर्थं तथैव नैकेषां विषयाणां ज्ञानप्राप्त्यर्थं शब्दसम्पत्तेः सङ्ग्रहणम् अतीव आवश्यकम्। अस्माकं ग्रन्थालये संस्कृतिकोषाः, चरित्रकोषाः, विश्वकोषाः सुभाषितकोषाः च इत्यादयः बहवः कोषाः वर्तन्ते। तेषु 'अमरकोषः' नाम कश्चन विशेषः कोषः।

स्वप्नीलः - अमरकोषः ? 'अमरकोषः' इति नाम किमर्थम् ? किं विद्यते अस्मिन् कोषे ?

अध्यापिका- एषः संस्कृतशब्दानां सङ्ग्रहग्रन्थः। अमरसिंहः नाम पण्डितः एतस्य रचयिता। अतः कोषस्य नाम 'अमरकोषः' इति। पुरातनकाले यदा छात्राः अध्ययनार्थं गुरुकुलं प्रविशन्ति स्म तदा अध्ययनारम्भे ते अमरकोषं कण्ठस्थं कुर्वन्ति स्म। अधुना अपि तथैव प्रवर्तते।

आर्या - (साश्चर्यम्) किं कोषः कण्ठस्थीकर्तुं शक्यः ? तेन कः लाभः भवति ?

अध्यापिका - अथ किम्! पद्यमयः एषः ग्रन्थः गेयः। अतः श्लोकानां, सुभाषितानां पठनम् इव तस्य कण्ठस्थीकरणम् अतीव सुलभम्। तत्र एकस्य शब्दस्य कृते नैके समानार्थकशब्दाः वर्तन्ते। क्वचित् एकस्य शब्दस्य नैके भिन्नाः अर्थाः अपि वर्तन्ते। अतः तस्य पठनेन अस्माकं शब्दसम्पत्तिः वृद्धिं गच्छति। अस्माकं स्मरणशक्तिः धारणाशक्तिः च वर्धेते, उच्चारणमपि शुद्धं भवति।

नयनः - वयमपि अमरकोषं कण्ठस्थं कुर्याम। तस्मिन् कति श्लोकाः सन्ति ?

अध्यापिका – उपसार्धसहस्रं (१५००) श्लोकाः सन्ति। तत्र त्रीणि काण्डानि सन्ति। अतः ‘त्रिकाण्डकोषः’ इति एतस्य अपरं नाम। तथा ‘नामलिङ्गानुशासनम्’ इति नाम्ना अपि विख्यातः एषः कोषः।

सुमेधा – ‘नामलिङ्गानुशासनम्’ इति शब्दस्य कः अर्थः ?

अध्यापिका– तदपि अस्य ग्रन्थस्य अपरं वैशिष्ट्यम्। अत्र न केवलं समानार्थकशब्दाः अपि तु तेषां लिङ्गनिर्देशः कृतः । तेन भाषायाः आकलनं प्रयोगः च सुकरः भवति।

स्वप्नीलः – आचार्ये, तेन वयं संस्कृतकाव्यानि नाटकानि च विनायासं पठितुं शक्नुमः खलु।

अध्यापिका – निश्चयेन ! तर्हि इतःपरं सर्वैः अमरकोषस्य पठनम् अवश्यं कर्तव्यमेव।

भाषाभ्यासः

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ) कोषाः किमर्थम् आवश्यकाः ?

आ) कोषः नाम किम् ?

इ) कः अमरकोषस्य रचयिता ?

ई) अमरकोषस्य कण्ठस्थीकरणं कस्मात् सुलभम् ?

उ) अमरकोषे कति श्लोकाः सन्ति ?

ऊ) अमरकोषस्य किम् अन्यत् नामद्वयम् ?

२. माध्यमभाषया लिखत।

१. ‘अमरकोष’– कण्ठस्थीकरणेन के लाभाः भवन्ति ?

३. अ) शब्दस्य वर्णविग्रहं कुरुत। (१) सङ्ग्रहम् (२) प्रयोगः (३) वर्तन्ते (४) क्वचित्

आ) मेलनं कुरुत ।

विशेष्यम्	विशेषणम्
१. कपाटिका	१. सुलभम्
२. कोषग्रन्थः	२. विशाला
३. कण्ठस्थीकरणम्	३. भिन्नाः
४. अर्थाः	४. पद्यमयः

४. समानार्थकशब्दं लिखत। कोषः, अमरकोषः, विख्यातः, सुलभम् ।

५. योग्यविशेषणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

१. ग्रन्थालये कोषस्य कृते एका (विशाला/विशालम्) कपाटिका विद्यते।

२. छात्राः ग्रन्थालये (विविधं/विविधानि) पुस्तकानि पश्यन्ति।

३. अमरकोषे (तिस्रः/त्रीणि) काण्डानि सन्ति।

CGILVG

भाषासूत्रम् – ३

(अ) व्यञ्जनान्तनामानि

अस्माभिः स्वरान्तनामानि पठितानि। अधुना व्यञ्जनान्तनामानि द्रष्टव्यानि। अत्र अन्तिमं व्यञ्जनं किम्?

१. सुमनस् – स् २. अप्सरस् – स् ३. विद्वस् – स् ४. दिश् – श् ५. प्रावृष् – ष् ६. वणिज् – ज्
७. वाच् – च् ८. भूभृत् – त् ९. राजन् – न् १०. गिर् – र् ११. वीरुध् – ध् १२. सुहृद् – द्

व्यञ्जनान्तम्	पुं.	स्त्री.	नपुं.	व्यञ्जनान्तम्	पुं.	स्त्री.	नपुं.
तकारान्तम्	मरुत्	सरित्	जगत्	सकारान्तम्	चन्द्रमस्	अप्सरस्	पयस्

मरुत् 'त'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम। **सरित् 'त'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
मरुत्	मरुतौ	मरुतः	प्रथमा	सरित्	सरितौ	सरितः
मरुतम्	मरुतौ	मरुतः	द्वितीया	सरितम्	सरितौ	सरितः
मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भिः	तृतीया	सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः	चतुर्थी	सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः	पञ्चमी	सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
मरुतः	मरुतोः	मरुताम्	षष्ठी	सरितः	सरितोः	सरिताम्
मरुति	मरुतोः	मरुत्सु	सप्तमी	सरिति	सरितोः	सरित्सु
हे मरुत्/द्	हे मरुतौ	हे मरुतः	सम्बोधनम्	हे सरित्-द्	हे सरितौ	हे सरितः
मरुत् इव अन्ये शब्दाः – भूभृत्, महीभृत्, क्ष्माभृत्, दिनकृत्, विश्वजित्, इन्द्रजित् इ.।				सरित् इव अन्ये शब्दाः – तडित्, योषित्, विद्युत् इत्यादयः।		

सुहृद् (पुं) सम्पद् (स्त्री) वीरुध् (स्त्री) इत्यादीनि द/ध कारान्तशब्दरूपाणि अपि मरुत्/सरित् इव ।

जगत् 'त'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम। **चन्द्रमस् 'स'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
जगत्	जगती	जगन्ति	प्रथमा	चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
जगत्	जगती	जगन्ति	द्वितीया	चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः
जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः	तृतीया	चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः
जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	चतुर्थी	चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः
जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	पञ्चमी	चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः
जगतः	जगतोः	जगताम्	षष्ठी	चन्द्रमसः	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्
जगति	जगतोः	जगत्सु	सप्तमी	चन्द्रमसि	चन्द्रमसोः	चन्द्रमःसु, चन्द्रमस्सु
हे जगत्	हे जगती	हे जगन्ति	सम्बोधनम्	हे चन्द्रमः	हे चन्द्रमसौ	हे चन्द्रमसः
जगत् इव अन्यः शब्दः – वियत्				चन्द्रमस् इव अन्ये शब्दाः – दुर्वासस्, वेधस्, वनौकस्, दिवौकस्, नचिकेतस्, वाजश्रवस् इत्यादयः।		

अप्सरस् 'स'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम। **पयस् 'स'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अप्सराः	अप्सरसौ	अप्सरसः	प्रथमा	पयः	पयसी	पयांसि
अप्सरसम्	अप्सरसौ	अप्सरसः	द्वितीया	पयः	पयसी	पयांसि
अप्सरसा	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभिः	तृतीया	पयसा	पयोभ्याम्	पयोभिः
अप्सरसे	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभ्यः	चतुर्थी	पयसे	पयोभ्याम्	पयोभ्यः
अप्सरसः	अप्सरोभ्याम्	अप्सरोभ्यः	पञ्चमी	पयसः	पयोभ्याम्	पयोभ्यः
अप्सरसः	अप्सरसोः	अप्सरसाम्	षष्ठी	पयसः	पयसोः	पयसाम्
अप्सरसि	अप्सरसोः	अप्सरस्सु	सप्तमी	पयसि	पयसोः	पयःसु,पयस्सु
हे अप्सरः	हे अप्सरसौ	हे अप्सरसः	सम्बोधनम्	हे पयः	हे पयसी	हे पयांसि
अप्सरस् इव अन्यः शब्दः – उषस्।				पयस् इव अन्ये शब्दाः – तपस्, अम्भस्, तेजस्, ओजस्, नभस्, यशस्, स्रोतस्, तमस्, मनस्, वयस्, वासस्, सरस्, नमस्, चेतस्।		

जिज्ञासापत्रम्

१. उचितलिङ्गानुसारं पृथक्कुरुत।

पुं.	स्त्री.	नपुं.
---	---	---

(योषित्, भूभृत्, दिनकृत्, विद्युत्, वियत्, क्ष्माभृत्, तडित्)

२. तालिकां पूरयत।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
--	--	जगन्ति	प्रथमा
अप्सरसा	--	--	तृतीया
--	--	मरुत्सु	सप्तमी
--	भूभृतोः	--	षष्ठी
सरितः	--	--	पञ्चमी
--	तेजसी	--	द्वितीया
--	--	उषस्सु	सप्तमी

३. योग्यं रूपं लिखत।

१. राजा नाम ----- (क्ष्माभृत्)।
२. ----- (सरित्) जलं शीतलम्।
३. आयुर्वेदः ----- (जगत्) विख्यातः।
४. वर्षाकाले ------ (वियत्) तडित् प्रकाशते।
५.--- (मरुत्) साहाय्येन --- (विद्युत्) निर्मीयते।

४. महत् इति तकारान्तं विशेषणं पठित्वा तालिकां पूरयत।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
महान् नृपः	महान्तौ नृपौ	महान्तः नृपाः	महान् गुरुः	महान्तौ ---	महान्तः ---
महान् कविः	महान्तौ कवी	महान्तः कवयः	महान् ---	महान्तौ ऋषी	महान्तः ---
महती शिला	महत्यौ शिले	महत्यः शिलाः	महती ---	महत्यौ ---	महत्यः नार्यः
महती नदी	महत्यौ नद्यौ	महत्यः नद्यः	महती धेनुः	महत्यौ ---	महत्यः ---
महत् नगरम्	महती नगरे	महान्ति नगराणि	महत् ---	महती विश्वे	महान्ति ---
महत् वस्तु	महती वस्तुनी	महान्ति वस्तूनि	महत् सरः	महती ---	महान्ति ---

५. उचितलिङ्गानुसारं पृथक्कुरुत।

पुं.	स्त्री.	नपुं.

दुर्वासस्, उषस्, तपस्, अम्भस्, तेजस्, ओजस्, नभस्, यशस्, स्रोतस्, वेधस्, वयस्, वासस्, पयस्, चेतस्, मनस् ।

६. योग्यं रूपं लिखत।

ऋषीणां ----- (तेजस्) दिव्यम्। ----- (तपस्) ते सामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति। ----- (नभस्) इव अमर्यादिता तेषां दृष्टि:। केचन ऋषय: ----- (वयस्) वृद्धा:, अपि च केचन ----- (तपस्) वृद्धा:। तेषां ----- (चेतस्) कुसुमात् अपि मृदूनि। तेषां सामर्थ्यस्य ----- (स्रोतस्) अस्ति तेषां तपश्चर्या। ते विमलानि ----- (वासस्) परिधारयन्ति। ----- (प्रत्युषस्) सत्वरम् उत्थाय ते ----- (तपस्) आचरन्ति । धन्यास्ते ऋषय:।

(आ) सर्वनामानि।

सर्व पुंलिङ्गं सर्वनाम। **सर्व स्त्रीलिङ्गं सर्वनाम।**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सर्व:	सर्वौ	सर्वे	प्रथमा	सर्वा	सर्वे	सर्वा:
सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	द्वितीया	सर्वाम्	सर्वे	सर्वा:
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वै:	तृतीया	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभि:
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्य:	चतुर्थी	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्य:
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्य:	पञ्चमी	सर्वस्या:	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्य:
सर्वस्य	सर्वयो:	सर्वेषाम्	षष्ठी	सर्वस्या:	सर्वयो:	सर्वासाम्
सर्वस्मिन्	सर्वयो:	सर्वेषु	सप्तमी	सर्वस्याम्	सर्वयो:	सर्वासु
हे सर्व	हे सर्वौ	हे सर्वे	सम्बोधनम्	हे सर्वे	हे सर्वे	हे सर्वा:

सर्व नपुंसकलिङ्गं सर्वनाम।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्ति:
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	प्रथमा
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	द्वितीया
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वै:	तृतीया
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्य:	चतुर्थी
सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्य:	पञ्चमी
सर्वस्य	सर्वयो:	सर्वेषाम्	षष्ठी
सर्वस्मिन्	सर्वयो:	सर्वेषु	सप्तमी
हे सर्व	हे सर्वे	हे सर्वाणि	सम्बोधनम्

'अन्य' 'पर' च इति सर्वनामद्वयं 'सर्व'शब्द: इव भवति। 'अन्य' सर्वनामपदस्य नपुंसकलिङ्गे तु प्रथमायां द्वितीयायां सम्बोधने च अन्यत्/अन्यद् अन्ये अन्यानि एवं रूपाणि भवन्ति।

(इ) धातूनां द्वितीयः समूहः ।

एतानि उदाहरणानि पठत।

बालकः संस्कृतं पठति / **अधीते**।

सौरभः आम्रं खादति / **अश्नाति**।

सरस्वती मां रक्षतु/**पातु**।

माता जलं यच्छति / **ददाति**।

श्यामः वयस्यं वदति / **ब्रूते**।

वृद्धः गीतम् आकर्णयति/**शृणोति।**

अत्र वाक्येषु क्रियापदद्वयं पश्यत। तयोः अर्थः समानः किन्तु गणौ भिन्नौ। तस्मात् विकरणे अपि भिन्ने।

खादति = खाद् + अ + ति (खाद् १ प. प.)

अश्नाति = अश् + ना + ति (अश् ९ प. प.)

पठति	पठ् (१ प. प.)	अधीते	अधि + इ (२ आ. प.)
रक्षतु	रक्ष् (१ प. प.)	पातु	पा (२ प. प.)
यच्छति	दा-यच्छ् (१ प. प.)	ददाति	दा (३ उ. प.)
वदति	वद् (१ प. प.)	ब्रूते	ब्रू (२ उ. प.)
आकर्णयति	आ + कर्ण् (१० उ. प.)	शृणोति	श्रु-शृ (५ प. प.)

अष्टमीकक्षायाम् अस्माभिः १, ४, ६, १० इत्येषां गणानां रूपपरिचयः दृष्टः। तेषां विकरणानि अ, य, अ, अय इति एतानि अकारान्तानि। धातूनां द्वितीयसमूहे २, ३, ५, ७, ८, ९ गणाः सन्ति । तेषु केषाञ्चित् नित्य-प्रयुक्तानां धातुरूपाणाम् अध्ययनम् अत्र करणीयम् अस्ति ।

धातूनां प्रथमः समूहः				**धातूनां द्वितीयः समूहः**			
धातुः	गणः	विकरणम्	उदाहरणम्	धातुः	गणः	विकरणम्	उदाहरणम्
पठ्	१	अ	पठति	अस्	२	-	अस्ति
नृत्	४	य	नृत्यति	दा	३	द्वित्वरूपम्	ददाति
लिख्	६	अ	लिखति	शक्	५	नु	शक्नोति
कथ्	१०	अय	कथयति	भुज्	७	न	भुनक्ति
				कृ	८	उ	करोति
				ज्ञा	९	ना	जानाति

प्रत्यया:

लट्लकार:

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
ति	त:	अन्ति	प्रथम:	ते	आते	अते
सि	थ:	थ	मध्यम:	से	आथे	ध्वे
मि	व:	म:	उत्तम:	ए	वहे	महे

लङ्लकार:

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
त्	ताम्	अन्	प्रथम:	त	आताम्	अत
:	तम्	त	मध्यम:	था:	आथाम्	ध्वम्
अम्	व	म	उत्तम:	इ	वहि	महि

लोट्लकार:

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
तु	ताम्	अन्तु	प्रथम:	ताम्	आताम्	अताम्
हि	तम्	त	मध्यम:	स्व	आथाम्	ध्वम्
आनि	आव	आम	उत्तम:	ऐ	आवहै	आमहै

विधिलिङ्लकार:

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
यात्	याताम्	यु:	प्रथम:	ईत	ईयाताम्	ईरन्
या:	यातम्	यात	मध्यम:	ईथा:	ईयाथाम्	ईध्वम्
याम्	याव	याम	उत्तम:	ईय	ईवहि	ईवहि

अस् (२ प.प.)

लट्लकार:				लङ्लकार:		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अस्ति	स्त:	सन्ति	प्रथम:	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
असि	स्थ:	स्थ	मध्यम:	आसी:	आस्तम्	आस्त
अस्मि	स्व:	स्म:	उत्तम:	आसम्	आस्व	आस्म

लोट्लकार:				विधिलिङ्लकार:		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अस्तु	स्ताम्	सन्तु	प्रथम:	स्यात्	स्याताम्	स्यु:
एधि	स्तम्	स्त	मध्यम:	स्या:	स्यातम्	स्यात
असानि	असाव	असाम	उत्तम:	स्याम्	स्याव	स्याम

कृ (८ उ.प.)

लट्लकार:

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
करोति	कुरुत:	कुर्वन्ति	प्रथम:	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
करोषि	कुरुथ:	कुरुथ	मध्यम:	कुरुषे	कुर्वाथे	कुरुध्वे
करोमि	कुर्व:	कुर्म:	उत्तम:	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

लङ्लकार:

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्	प्रथम:	अकुरुत	अकुर्वाताम्	अकुर्वत
अकरो:	अकुरुतम्	अकुरुत	मध्यम:	अकुरुथा:	अकुर्वाथाम्	अकुरुध्वम्
अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म	उत्तम:	अकुर्वि	अकुर्वहि	अकुर्महि

लोट्लकार:

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	प्रथम:	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
कुरु	कुरुतम्	कुरुत	मध्यम:	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
करवाणि	करवाव	करवाम	उत्तम:	करवै	करवावहै	करवामहै

विधिलिङ्लकार:

परस्मैपदम्				आत्मनेपदम्		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्यु:	प्रथम:	कुर्वीत	कुर्वीयाताम्	कुर्वीरन्
कुर्या:	कुर्यातम्	कुर्यात	मध्यम:	कुर्वीथा:	कुर्वीयाथाम्	कुर्वीध्वम्
कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम	उत्तम:	कुर्वीय	कुर्वीवहि	कुर्वीमहि

शक् (५ प.प.)

लट्लकार:				लङ्लकार:		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शक्नोति	शक्नुत:	शक्नुवन्ति	प्रथम:	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
शक्नोषि	शक्नुथ:	शक्नुथ	मध्यम:	अशक्नो:	अशक्नुतम्	अशक्नुत
शक्नोमि	शक्नुव:	शक्नुम:	उत्तम:	अशक्नवम्	अशक्नुव	अशक्नुम

लोट्लकार:				विधिलिङ्लकार:		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शक्नोतु	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु	प्रथम:	शक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयु:
शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत	मध्यम:	शक्नुया:	शक्नुयातम्	शक्नुयात
शक्नवानि	शक्नवाव	शक्नवाम	उत्तम:	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुयाम

लट्लकारः			श्रु (शृ) (५ प.प.)	लङ्लकारः		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शृणोति	शृणुतः	शृण्वन्ति	प्रथमः	अशृणोत्	अशृणुताम्	अशृण्वन्
शृणोषि	शृणुथः	शृणुथ	मध्यमः	अशृणोः	अशृणुतम्	अशृणुत
शृणोमि	शृणुवः/शृण्वः	शृणुमः/शृण्मः	उत्तमः	अशृणवम्	अशृणुव/अशृण्व	अशृणुम/अशृण्म

लोट्लकारः				विधिलिङ्लकारः		
ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
शृणोतु	शृणुताम्	शृण्वन्तु	प्रथमः	शृणुयात्	शृणुयाताम्	शृणुयुः
शृणु	शृणुतम्	शृणुत	मध्यमः	शृणुयाः	शृणुयातम्	शृणुयात
शृणवानि	शृणवाव	शृणवाम	उत्तमः	शृणुयाम्	शृणुयाव	शृणुयाम

जिज्ञासापत्रम्

योग्य पर्यायं चित्वा लिखत ।

१. छात्राः यशः ________ । (प्राप्नोतु, प्राप्नुवन्तु)
२. अहं बालः ________ । (अस्मि, स्मः)
३. सा पाकं ________ । (कुरुते, कुर्वते)
४. सः गातुं ________ । (शक्नोमि, शक्नोति)
५. आचार्यः पाठशालाम् ______ ।(अयात्, अयुः)
६. त्वं संस्कृतेन सम्भाषणं ______ । (कुरु, करोतु)
७. अपि अहं प्रवेशं ______ ? (करवावहै, करवै)
८. मालाकारः पुष्पाणि ______ । (चिनोति, चिन्वन्ति)

गायत नन्दत !

कृत्वा नवदृढसङ्कल्पम् ।

कृत्वा नवदृढसङ्कल्पम्
वितरन्तो नवसन्देशम्
घटयामो नवसङ्घटनम्
रचयामो नवमितिहासम् ।।धृ.।।
नवमन्वन्तरशिल्पिनः
राष्ट्रसमुन्नतिकाङ्क्षिणः
त्यागधनाः कार्यैकरताः
कृतिनिपुणाः वयमविषण्णाः ।।१।।
भेदभावनां निरासयन्तः
दीनदरिद्रान् समुद्धरन्तः
दुःखवितप्तान् समाश्वसन्तः
कृतसङ्कल्पान् सदा स्मरन्तः ।।२।।
प्रगतिपथान्न हि विचलेम
परम्परां संरक्षेम
समोत्साहिनो निरुद्वेगिनो
नित्यनिरन्तरगतिशीलाः ।।३।।

–श्री. जनार्दन हेगडे

रसप्रश्नाः ।

- **वेदाः कति ? ते के ?**
  चत्वारः वेदाः – ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः अथर्ववेदः च ।
- **सप्तर्षयः के ?**
  कश्यपः, अत्रिः, भरद्वाजः, विश्वामित्रः, गौतमः, जमदग्निः वसिष्ठः च ।
- **पाणिनिना विरचितस्य व्याकरणग्रन्थस्य नाम किम् ?**
  अष्टाध्यायी ।
- **नव रसाः के?**
  शृङ्गारः, वीरः, करुणः, अद्भुतः, हास्यः, भयानकः, बीभत्सः, रौद्रः, शान्तः च ।
- **पञ्च भूतानि कानि ?**
  पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, आकाशः च ।
- **पञ्च प्राणाः के ?**
  प्राणः, अपानः, व्यानः, उदानः समानः च ।
- **योगस्य अष्ट अङ्गानि कानि ?**
  यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, ध्यानम्, धारणा समाधिः च ।

(ई) कर्तृवाच्यं कर्मवाच्यं च।

क्रियापदद्वयम्

कर्तृवाच्यम् (कर्तरि)	कर्मवाच्यम् (कर्मणि)
कर्ता प्रधान:	**कर्म** प्रधानम्
प्रधानत्वात् कर्तृपदस्य **प्रथमा**	प्रधानत्वात् कर्मपदस्य **प्रथमा**
यथा – **बालक:** ग्रन्थं पठति।	बालकेन **ग्रन्थ:** पठ्यते।
क: पठति ? बालक:।	क: पठ्यते ? ग्रन्थ:।

प्रयोग:	कर्ता	कर्म	क्रियापदम्
कर्तृवाच्य:	प्रथमा विभक्ति:	द्वितीया विभक्ति:	कर्तृपदस्य पुरुषवचनानुसारम्
कर्मवाच्य:	तृतीया विभक्ति:	प्रथमा विभक्ति:	कर्मपदस्य पुरुषवचनानुसारम्

कर्मवाच्यानि क्रियापदानि –

१) पा – पायते। (२ प.प.)
ज्ञा – ज्ञायते।
• ध्यै – ध्यायते।
• त्रै – त्रायते।
२) पा – पीयते। (१ प.प.)
मा – मीयते।
दा – दीयते।
३) जि – जीयते।
चि – चीयते।
नी – नीयते।
प्री – प्रीयते।

• गै – गीयते।
४) श्रु – श्रूयते।
स्तु – स्तूयते।
५) कृ – क्रियते।
हृ – ह्रियते।
६) तॄ – तीर्यते।
स्मृ – स्मर्यते।
७) नम् – नम्यते।
यम् – यम्यते।
गम् – गम्यते।
८) लिख् – लिख्यते।
दृश् – दृश्यते।

खाद् – खाद्यते।
पठ् – पठ्यते।
मुच् – मुच्यते।
९) पूज् – पूज्यते।
गण् – गण्यते।
कथ् – कथ्यते।
रच् – रच्यते।
तड् – ताड्यते।
चुर् – चोर्यते।
वृ – वार्यते।
धृ – धार्यते।
घुष् – घोष्यते।

क्षल् – क्षाल्यते।
मन्त्र् – मन्त्र्यते।
१०) दंश् – दश्यते।
ग्रन्थ् – ग्रथ्यते।
११) वद् – उद्यते।
वह् – उह्यते।
वप् – उप्यते।
वच् – उच्यते।
ह्वे – हूयते।
१२) प्रच्छ् – पृच्छ्यते।
ग्रह् – गृह्यते।
ब्रू – उच्यते।

कर्मवाच्यक्रियापदसूत्रम् = मूलधातु: + य + आत्मनेपदीयकालार्थप्रत्यय:।

दृश् – पश्य् (१ प.प.) कर्मवाच्य: लट्लकार: (वर्तमानकाल:)

ए. व.	द्वि.	ब. व	पुरुष:	ए. व.	द्वि.	ब. व.
स:/सा/तद्	तौ/ते/ते	ते/ता:/तानि	**प्रथम:**	दृश्यते	दृश्येते	दृश्यन्ते
त्वम्	युवाम्	यूयम्	**मध्यम:**	दृश्यसे	दृश्येथे	दृश्यध्वे
अहम्	आवाम्	वयम्	**उत्तम:**	दृश्ये	दृश्यावहे	दृश्यामहे

कर्मवाच्य–रूपाणि अन्यलकारेषु अपि भवन्ति।

रिक्तस्थानं पूरयत। प्रयोगपरिचयं च लिखत।

१. _____ नृत्यं क्रियते। (अप्सरस्)
२. सुवर्णा _____ गणयति। (पुष्प)
३. भक्ता: ईश्वरं _____। (पूजयति/पूजयन्ति)
४. _____ चित्रपट: दृश्यते। (अस्मद्)
५. बालका: फलानि _____। (लभे/लभन्ते)
६. _____ वन्दे मातरम्। (अस्मद्)

(उ) तत्पुरुषः

१. विभक्तितत्पुरुषः।

१) खगाः वनं गताः।
२) तृणैः रचितानि तेषां नीडानि।
३) गृहे गृहे काकाय बलिं स्थापयन्ति जनाः।
४) पर्जन्यात् रक्षिताः खगाः आनन्दन्ति।
५) खगानां जीवनं श्रमैः परिपूर्णम्।
६) स्वकार्ये निरताः खगाः ध्येयशीलाः।

१. **वनं** गताः = वनगताः। (द्वितीया विभक्तिः) २. **तृणैः** रचितानि = तृणरचितानि। (तृतीया विभक्तिः) ३. **काकाय बलिः** = काकबलिः। (चतुर्थी विभक्तिः) ४. **पर्जन्यात्** रक्षिताः = पर्जन्यरक्षिताः। (पञ्चमी विभक्तिः) ५. **खगानां** जीवनम् = खगजीवनम्। (षष्ठी विभक्तिः)६. **स्वकार्ये** निरताः = स्वकार्यनिरताः। (सप्तमी विभक्तिः)

अत्र प्रथमपदं द्वितीयपदेन कयाचित् विभक्त्या संयुज्यते। अतः एषः समासः 'विभक्तितत्पुरुषः' इति उच्यते।

समास–प्रकारः	समस्तपदम्	उत्तरपदानाम् आवलिः	उदाहरणानि	समासविग्रहः
द्वितीया तत्पुरुषः	वृक्षाश्रितः । वृक्षम् आश्रितः (मर्कटः)।	श्रित, आश्रित, गत, आपन्न, अतीत, प्राप्त	शालागमनम्, क्रमप्राप्तः, भूगतः, भूमिगतः, कृष्णाश्रितः, गुणातीतः, सुखापन्नः।	शालां गमनम्, क्रमं प्राप्तः, भुवं गतः, भूमिं गतः, कृष्णम् आश्रितः, गुणान् अतीतः, सुखम् आपन्नः।
तृतीया तत्पुरुषः	केशविहीनः केशैः विहीनः/रहितः ।	सम्पन्न, रहित, हीन, विकल, वर्जित, युक्त, सदृश, आढ्य	धनसम्पन्नः, बुद्धिहीनः, चरणविकलः, शर्करामिश्रितः, चिन्तासमा, बदरसदृशः, वर्णमिश्रितः, धनाढ्यः।	धनेन सम्पन्नः, बुद्ध्या हीनः, चरणेन चरणाभ्यां विकलः, शर्करया मिश्रितः, चिन्तया समा, बदरेण सदृशः, वर्णैः मिश्रितः, धनेन आढ्यः।
चतुर्थी तत्पुरुषः	दानार्था दानाय इति ।	अर्थम्	देशार्थम्, कन्यार्थम्, विहारार्थम्, रक्षणार्थम्, कुण्डलहिरण्यम्, घटमृत्तिका।	देशाय इति, कन्यायै इति, विहाराय इति, रक्षणाय इति, कुण्डलाभ्याम् हिरण्यम्, घटाय मृत्तिका।

पञ्चमी तत्पुरुषः	हस्तपतितम् । हस्तात् पतितम् । (करवस्त्रम्)।	मुक्त, भीत, त्रात, पतित, रक्षित	प्रदूषणमुक्तः, दानवत्रातः, असुरभीता, वृक्षपतितम्, सर्परक्षितः।	प्रदूषणात् मुक्तः, दानवात् त्रातः, असुरात् भीता, वृक्षात् पतितम्, सर्पात् रक्षितः।
षष्ठी तत्पुरुषः	वृक्षशाखा । वृक्षस्य शाखा ।	प्रिय, कृते	छात्रप्रियः मत्कृते, समुद्रशक्तिः, रामायणम्, विद्युत्प्रवाहः, सूर्योदयः, दशरथपुत्रः, पित्राज्ञा, हिमालयः ।	छात्राणां प्रियः, मम कृते, समुद्रस्य शक्तिः, रामस्य अयनम्, विद्युतः प्रवाहः, सूर्यस्य उदयः, दशरथस्य पुत्रः, पितुः आज्ञा, हिमस्य आलयः ।
सप्तमी तत्पुरुषः	नृत्यनिपुणा । नृत्ये निपुणा ।	कुशल, रत, प्रवीण, मग्न, व्यग्र, ख्यात, विदित, शौण्ड	कलाकुशलः, क्रीडापटुः, कार्यरतः, प्रजावत्सलः, गणिततज्ज्ञः, भुवनविदितः, जगत्प्रसिद्धः।	कलायां कुशलः, क्रीडायां पटुः, कार्ये रतः, प्रजासु वत्सलः, गणिते तज्ज्ञः, भुवने विदितः, जगति प्रसिद्धः।

जिज्ञासापत्रम्

१. समस्तपदं लिखत। १. कल्पनाम् अतीतः । २. ग्रामं गतः । ३. हस्तेन लिखितम्। ४. सम्भाषणे चतुरः। ५. जलस्य बिन्दुः। ६. ज्ञानस्य लालसा । ७. काकाय बलिः । ८. चोरात् भयम् । ९. भाषायाः अभ्यासः।

२. अधोदत्तान् शब्दान् पठत। एते शब्दाः समासे कां विभक्तिम् अपेक्षन्ते इति लिखत।

१. आढ्य, २. गत, ३. त्रात, ४. शौण्ड, ५. अर्थम्, ६. मुक्त, ७. सदृश, ८. विकल, ९. प्रिय, १०. विदित

३. रिक्तस्थानानि पूरयत ।

समस्तपदम्	समासविग्रहः	समासप्रकारः
कलाकुशलः	-----	सप्तमी तत्पुरुषः
-----	चिन्तायाः मुक्तः	पञ्चमी तत्पुरुषः
नेत्रहीनः	नेत्राभ्यां हीनः	-----
नृपकन्या	नृपस्य कन्या	-----

रम्यसंस्कृतम् । केन कृतम् ? चतुर्थः घटकः ।

माता प्रभाते कार्यालयं गच्छति । गमनात् पूर्वं सा मन्दाराय करणीयानि कार्याणि कथयति । कार्याणाम् आवालिः तु प्रदीर्घा आसीत् । अधुना सायङ्काल समयः । मातुः प्रत्यागमनसमयः । मन्दारः किञ्चित् भीतः यतः सर्वाणि कार्याणि न समाप्तानि । (माता प्रविशति)

माता – ‘‘रे मन्दार, कार्याणाम् आवलिं दर्शय सत्वरम् ।’’

आवलिः		कृतम्/न कृतम्
शयनगृहस्य स्वच्छता	✓	शयनगृहं स्वच्छीकृतम्।
गृहे जलपूरणम्	✓	जलं पूरितम्।
अवकरक्षेपणम्	✓	अवकरः क्षिप्तः।
प्रातराशभक्षणम्	✓	प्रातराशः भक्षितः।
गृहमार्जनम्	×	गृहं न मार्जितम्।
वृक्षेषु जलसिञ्चनम्	×	वृक्षेषु जलं न सिक्तम्।
दुग्धालयात् दुग्धक्रयणम्	✓	दुग्धालयात् दुग्धं क्रीतम्।
वायुचुल्लेः स्वच्छता	×	वायुचुल्लिः न स्वच्छीकृता ।
वित्तकोषात् धन-आहरणम्	×	वित्तकोषात् धनं न आहृतम् ।
स्वाध्यायः	✓	स्वाध्यायः कृतः ।

एतत् सर्वं केन **कृतम्** /केन न **कृतम्** ? **मन्दारेण ।**

मन्दारेण कार्यं **कृतम्** ।
मात्रा कार्यं **दत्तम्** ।
बालेन जलं **पीतम्** ।
अस्माभिः पुस्तकानि **पठितानि** ।
महिलया अवकरः **क्षिप्तः** ।
ताभिः वस्त्राणि **प्रक्षालितानि** ।
छात्राभिः पुस्तिकाः **लिखिताः** ।

सम्भाषापत्रम्

रिक्तस्थानं पूरयत ।

१. माधवेन पत्रम् ________ । (आनीतः/आनीतम्)
२. मर्कटेन टोपिकाः ________ । (गृहीतम्/गृहीताः)
३. वृद्धया देवाः ________ । (प्रार्थिताः/प्रार्थितः)
४. युष्माभिः नाटकं ________ । (दृष्टः/दृष्टम्)
५. उत्तमैः कार्यम् ________ । (आरब्धा/आरब्धम्
६. धेनुभिः तृणानि ________ । (भुक्तम्/भुक्तानि)
७. गुरुणा दक्षिणा ________ । (याचितौ/याचिता)

पठत अवगच्छत ! विश्वं विसर्गस्य ।

• शिवोऽहं शिवोऽहं शिवस्वरूपोऽहम्।
कोऽहं कोऽहं कोऽहं सोऽहं सोऽहं सोऽहम्।

शिवः अहम्
शिवस्वरूपः अहम्।
कः अहम् सः अहम्
} **अवग्रहसहितः ओकाररूपः विसर्गः**

• एरण्डोऽपि तरुस्तावत् मशकोऽपि विहंगमः।
खद्योतोऽपि किल ज्योतिः वयं न कवयः कथम्।।

एरण्डः अपि।
मशकः अपि।
खद्योतः अपि।
} **अवग्रहसहितः ओकाररूपः विसर्गः।**

कवयः कथम्। } **अविकारी विसर्गः**

तरुः + तावत्। } **स्रूपः विसर्गः**